עתיקות 57, התשס״ח

שרידי יישוב מהתקופה האסלאמית הקדומה וקבר מהתקופה ההלניסטית (הרומית?) בח׳רבת דיראן, רחובות

אלנה קוגן־זהבי

בחפירת בדיקה ברחוב יעקב ברחובות (נ״צ רי״ח 40—85/63235—19475, רי״י 40—85/13235—14475; איור 1:4) נפתחו שישה ריבועים.[1] בשני הריבועים המזרחיים לא שרד דבר עקב פעילות מודרנית ובארבעת המערביים נתגלו ממצאים משתי שכבות (תוכנית 1; נספח 1): התקופה ההלניסטית או הרומית (שכבה 1) והתקופה האסלאמית הקדומה (שכבה 2). האתר הוא חלק מחורבה גדולה, ח׳רבת דיראן, המשתרעת על שטח נרחב. באתר נערכו עד כה כמה חפירות: החפירה הגדולה ביותר נערכה ברחוב יעקב, ונחשפו בה שרידי יישוב ותעשייה מהתקופה האסלאמית הקדומה (ר׳ בושנינו תשנ״ח; תשס״ז; איור 1:3)[2] ושרידים מהתקופה הרומית הקדומה (נדלמן תשנ״ח); בגבולות החורבה (נ״צ רי״ח 1949/6322) נחשפו שרידי יישוב מהתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה, רובם קשורים למלאכה (רול תשל״ו); בנ״צ רי״ח 24—50/6300—1948 נתגלו שרידי מבנים, בורות וכבשן לצריפת כלי חרס מהתקופות הרומית, הביזנטית והאסלאמית הקדומה (**ח״א** תשל״ג); בדרום האתר נחשפו גת משלהי התקופה הביזנטית, שהוצאה מכלל שימוש בתקופה האסלאמית הקדומה (Roll and Ayalon 1981:111–125; **איור 1:2**), ובתי בד (פרנקל תשמ״ד:259, לוח 9); וברחוב יעקב 18 — מערת קבורה ששימשה מסוף התקופה הרומית עד לתקופה הביזנטית (זוסמן תשכ״ט:69—71; איור 1:1).

איור 1. מפת איתור של החפירה ביחס לחפירות אחרות בח׳רבת דיראן.

קבר מהתקופה ההלניסטית (הרומית?) (שכבה 1)

השריד הקדום ביותר בחפירה הוא קבר חצוב בסלע הכורכר (L229 [תחתית הקבר]; תוכניות 1, 2; איור 2), שנחשף מכוסה בחול ים וחלקו העליון הרוס. קרקעית הקבר היא שקערורית סגלגלה במתארה (0.5 × 0.8 מ׳), שהדפנות סביבה יושרו לכדי מדף צר; נישה קטנה נחצבה בדופן הצפונית של הקבר (0.55 מ׳ רוחבה, 0.4 מ׳ גובהה). בצדו הדרומי של המדף הושארה מגרעת מוארכת שראשה מעוגל

איור 2. שרידי הקבר החצוב בסלע, מבט לדרום.

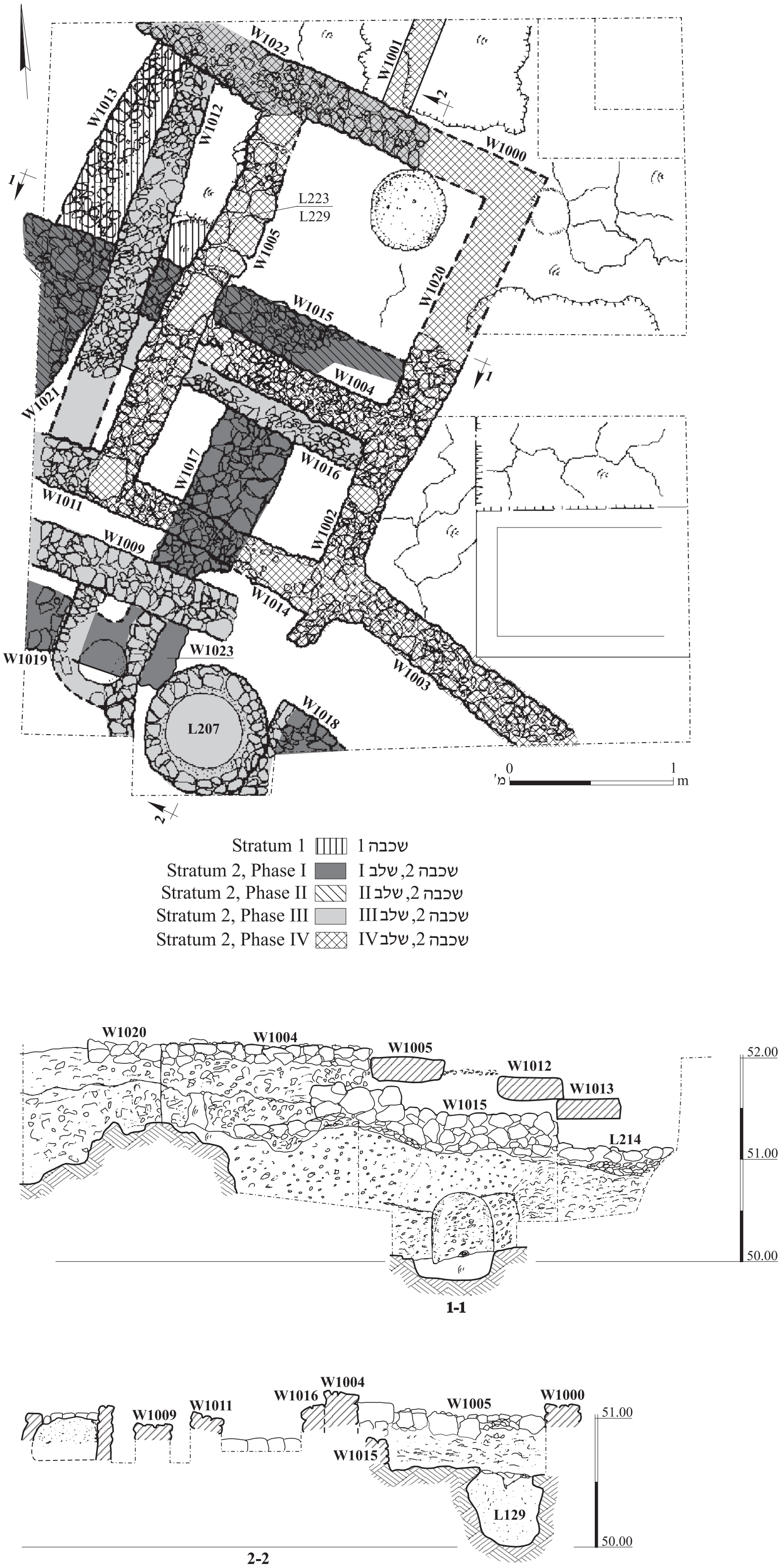

תוכנית 1. השרידים לפי שכבות: תוכנית וחתכים.

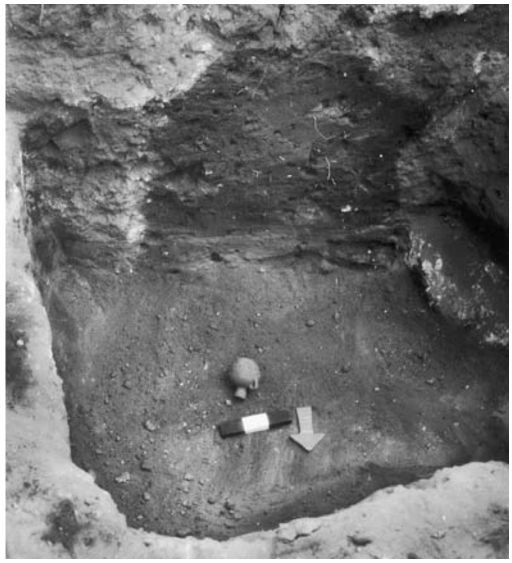

איור 3. הקנקנית שנחשפה על קרקעית הקבר, מבט לדרום.

למחצה. דופנות הקבר הישרות מלמדות אולי על צורתו המקורית שלא השתמרה. בשקערורית נתגלו מעט עצמות מפוררות שאי אפשר היה לזהותן, וקנקנית חרס באתרה (איורים 3; 11:7), יוצאת דופן בצורתה, שלא נמצאה לה מקבילה (להלן).

במילויים מהשכבה המאוחרת (L223), בעיקר במפלס החול שחדר לקבר עם בניית הקירות, נמצאה קירמיקה מהתקופה ההלניסטית (שכבת מילוי דומה נמצאה גם בשרידים אחרים באתר). חדירה זו מרמזת על קיומם של קברים או על נוכחות באזור בתקופה ההלניסטית, שנהרסו עקב פעולות הבנייה בתקופה האסלאמית הקדומה. תאריכה הלא ודאי של הקנקנית והיות הקבר חתום במבנה מהתקופה האסלאמית הקדומה (להלן) מאפשרים לייחס גם את הקבר לתקופה ההלניסטית או אולי לתקופה הרומית.

שרידי המבנים מהתקופה האסלאמית הקדומה (שכבה 2)

תוכנית השרידים האדריכליים משכבה זו נחשפה חלקית (תוכנית 1) בשל מגבלות השטח הנחפר וקרבת השרידים לפני השטח. הפעילות המודרנית באתר, שכללה בניית צריף עץ וחפירת שוחות, פגעה כאמור בעיקר בחלקו המזרחי של האתר.

הובחנו ארבעה שלבים במבנה שהתקיים מן המאה הח׳ עד אמצע המאה הט׳ לסה״נ. בשני השלבים הראשונים לא השתנה ייעודו של המבנה, אך נעשו שינויים ותוספות בתוכניתו, שכללו בעיקר את הרחבת המבנה, הוספת חדרים והרמת רצפות. בשלב שלישי נבנו שתי יחידות השייכות למבנה אחד או לשניים, מבלי שנוצלו קירות השלב הקודם. בשלב רביעי נבנה מבנה חדש שלא התייחס לתוכניותיהם של שני המבנים הקודמים.

שלב I

מהשלב הקדום נחשפו רק קטעי קירות שאין בהם כדי להבין את תוכנית המבנה כולו (תוכנית 2); נחשפו קטעים מחמישה קירות (W1017, W1019, W1018, W1015, W1021) וסלע שפולס לשמש רצפה (L216, L220). המבנה בן חדר אחד (3.8 × 2.1 מ׳) כנראה. קירותיו, שאינם אחידים בעוביים (W1015 ו־W1019 — 0.6 מ׳ רוחב; W1017 ו־W1021 — 1 מ׳ רוחב), בנויים באבני גוויל במגוון גדלים, ללא חומר מליטה. בשל מיעוט השרידים לא הוברר ייעודו של המבנה, אך נראה שהוא שימש למגורים.

קיר 1018, שנבנה על משטח סלע מפולס מדרום־מזרח למבנה, הוא למעשה פינה של חדר שהובחנה במחיצה הדרומית של החפירה (איור 4). הפינה נבנתה באבני גוויל והשתמרה לגובה 1.3 מ׳. מפלסה תואם את מפלס החדר שמצפון לה (להלן), ועל כן היא שייכת לדעתי לשלב זה.

הממצא.— במילויים שמעל מפלס הרצפה (ובמילוי שמעל הקיר, L215, L223) נתגלו מעט שברי כלי חרס, שזמנם המחצית השנייה של המאה הח׳ לסה״נ (ר׳ אבישר, כרך זה: איור 1:1—3), וכן מטבע מהשנים 295/6 לסה״נ (קול, להלן: מס׳ 1), שאינו שייך למכלול ויכול להעיד על פעילות באזור בתקופה הרומית המאוחרת.

שלב II

השרידים משלב זה (תוכניות 1; 3) השתמרו טוב יותר, וניתן היה להבחין כי המבנה משלב I המשיך לשמש לאחר שינויים אחדים. נחשפו קטעי קירות של שלושה חדרים ושתי רצפות המתייחסות לחדרים 2 ו־3. הקירות (W1015, W1013, W1017, W1023; 0.8—1.0 מ׳ עובי) נבנו בבנייה יבשה מאבנים לא מסותתות בגודל לא אחיד, והשתמרו לגובה שני נדבכים.

השימוש בקיר 1015 נמשך, וייתכן שקצהו המזרחי תוקן, שכן בסיסו בצד זה גבוה יותר מבסיסו בקצה המערבי. קיר חדש (W1013) שנבנה בשלב זה ניגש לקיר 1015 ויוצר עמו פינה. מדרום־

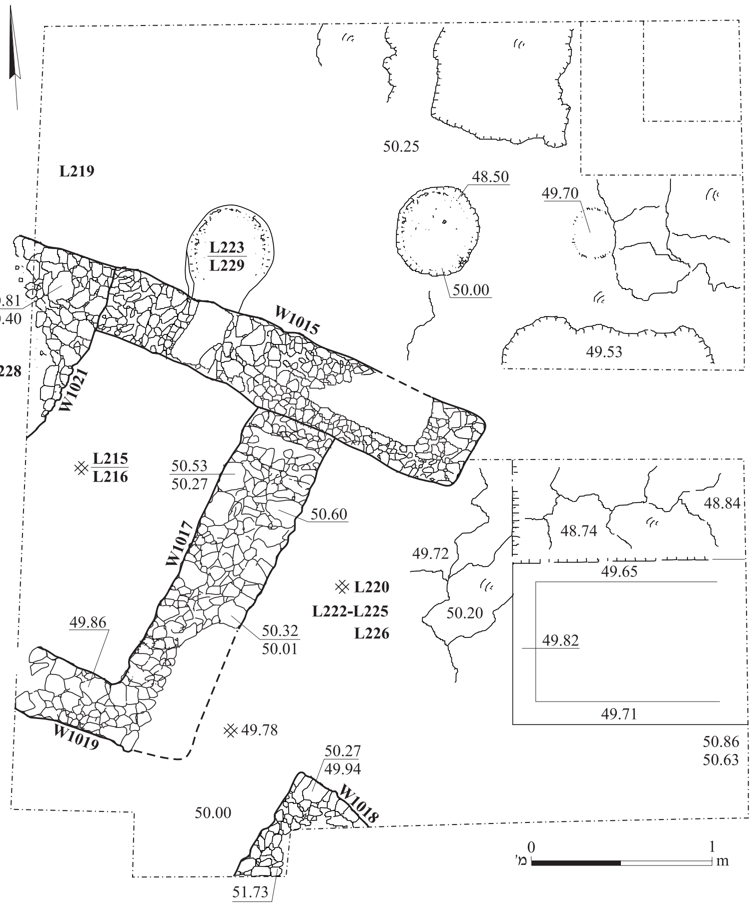

תוכנית 2. שכבה 2, שלב I.

איור 4. רצפת הגיר משכבה 2, שלב I, המתייחסת לקיר 1018, מבט לדרום. עיבוי הקיר נעשה בשלב III בעת התקנת התנור.

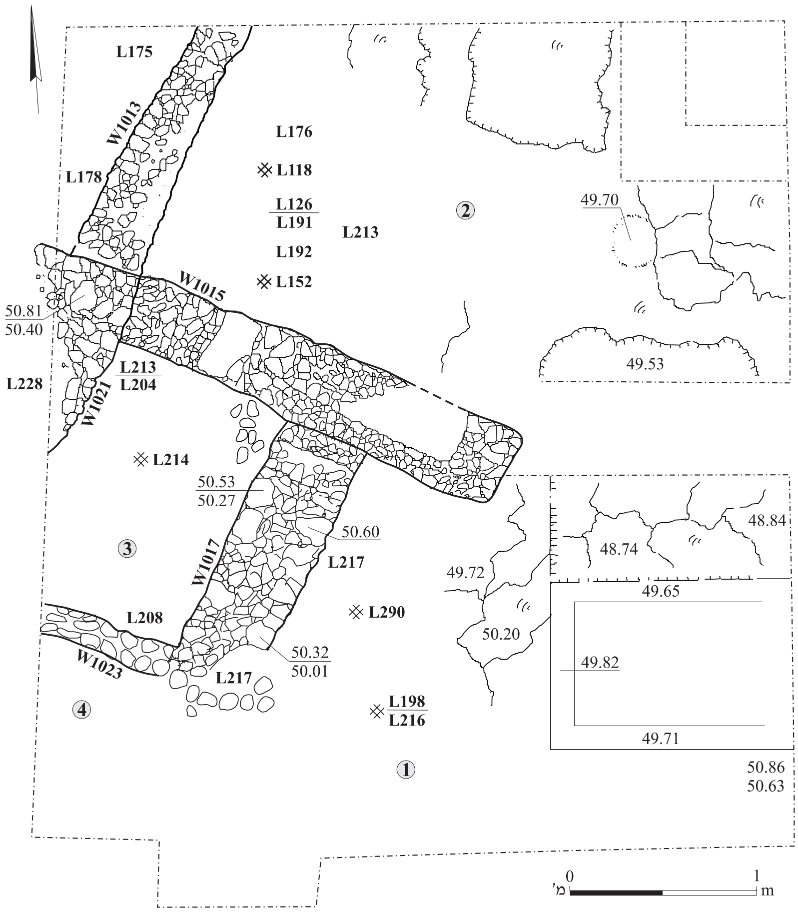

תוכנית 3. שכבה 2, שלב II.

מזרח נמשך השימוש בקיר 1017 שתחם את חדר 3; קצהו הדרומי־מזרחי של הקיר נהרס עם בניית קיר 1009 בשלב מאוחר יותר (להלן). קיר 1019 בוטל ובמקומו נבנה קיר צר (W1023; 0.2 מ׳ עובי), התוחם את חדר 3 מדרום. ייתכן כי זהו קיר חוצץ פנימי בין חדרים 3 ו־4.

מעל הסלע המפולס של השלב הקדום בחדרים 2 ו־3 נחשפו הרצפות משלב זה. גם הן שרדו במקוטע: בחדר 2 שרדו שני קטעים של רצפת כורכר מהודק, האחד (L152) ניגש אל קירות 1015 ו־1013, והשני — בצפון החדר (L118); בחדר 3 שרד קטע אחד של ריצוף (L214) הניגש לקיר 1015. קטע רצפה 214 עשוי אבני גוויל מוחלקות בגודל לא אחיד, שהונחו זו לצד זו.

הממצא.— הממצא משלב זה, שנתגלה על רצפות 118 ו־152 ובלוקוסים 126, 175, 176, 178, 186, 191, 192, 204, 208, 213, 217, כלל מעט שברים של כלי זכוכית (שלא עובדו), כמות רבה של כלי חרס, ובהם שברי גוף של קערות, חלקן מזוגגות, קדרות בישול, קנקנים, כלי אנטיליה, פכים ונר, שתוארכו מתחילת המאה הח׳ עד אמצע המאה הט׳ לסה״נ (ר׳ אבישר, כרך זה: איור 2).

שלב III

בשלב זה הותקנו שתי יחידות — צפונית ודרומית (תוכנית 4; איור 5). תוכנית המבנה של השלב הקדום שונתה עם חלוקת המבנה לשתי יחידות בבניית קירות חדשים שמפלסם גבוה יותר ובהנחת רצפה חדשה. מהיחידה הצפונית נחשף חלקו הדרומי־מערבי של חדר גדול (מס׳ 5; 3.5 × 4.0 מ׳), התחום בקירות 1016 ו־1012. בחדר הונחה רצפת טיח אפורה (L144, L189, L190) שניגשה אל קירותיו. בור חצוב (L129; 1 מ׳ קוטר, 1.1 מ׳

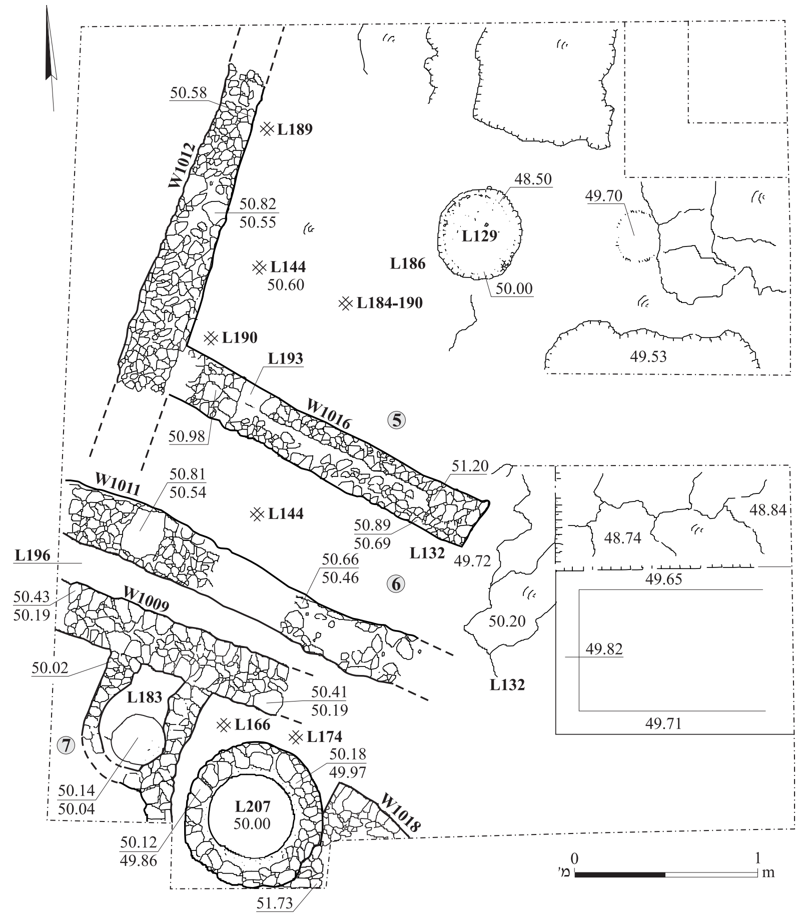

תוכנית 4. שכבה 2, שלב III.

איור 5. היחידה הדרומית של שכבה 2, שלב III, מבט למערב: מימין — קיר 1009, משמאל — התנור, ומאחור — הקנקן.

עומק; תוכנית 1: חתך 2—2) ומעוגל בצורתו, שדופנותיו טויחו בטיח הדומה לרצפה האפורה, הותקן בתחומי החדר בשלב זה. מדרום לחדר 5 וצמוד לו נחשף קטע של חדר מלבני (מס׳ 6), התחום בקירות 1016, 1012 ו־1011.

מדרום ליחידה זו נחשף חלק מיחידה נוספת (מס׳ 7) ששימשה לבישול ולאפייה, ובה תנור (L207) ופיטס (L183) התחומים בצפון בקיר 1009. קירות 1009 ו־1018 (0.6 מ׳ עובי) נבנו אבני גוויל, וגובה השתמרותם 2—3 נדבכים (איור 6). שני המתקנים נבנו על רצפת טיח בגוון אפור, הזהה לטיח של התנור ושל הרצפה בחדר 5 שביחידה הצפונית. התנור העגול (L207; 0.95 מ׳ קוטר פנימי, 0.9 מ׳ עומק; תוכנית 4; איור 5) נחשף בשלמותו, למעט חלקו העליון שנהרס. הוא נבנה מחרס צמוד לקיר 1018. על פניו החיצוניים של התנור נמרחה שכבה של טיח אפור (0.4 מ׳ עובי), וסביבו נבנה קיר מאבני גוויל שנועד לבודד אותו ולשמור על חומו. בחלק המערבי של קרקעיתו הותקן חור עגול, שבו נקבע צינור חרס באלכסון (איורים 6, 7), פתחו פונה לצפון־מערב; הצינור שימש פייה של מפוח. תנורים דומים נתגלו בח׳רבת דיראן שכבה III, מהמאות הז׳—הט׳ לסה״נ (בושנינו תשס״ז), ובאפולוניה, משלהי התקופה הביזנטית (רול ואיילון 1989: איור 25). התנור נתגלה מלא בשברים של עשרות קנקנים מצולעים (ר׳ למשל אבישר, כרך זה: איור 4:2, 4), קערות בישול (ר׳ למשל אבישר, כרך זה: איור 3:11, 12) ושבר של כלִי זכוכית (שלא עובד), ונראה שלאחר הפסקת השימוש בו הפך התנור למקום להשלכת אשפה.

לצד התנור וממערב לו נחשף כמעט בשלמותו פיטס (L183; 0.55 מ׳ קוטר, 0.5 מ׳ גובה השתמרות הדפנות) שבור בחלקו העליון. הפיטס הוקף קירות בנויים באבני גוויל שניגשו לקיר 1009 (איור 5). גם הוא נתגלה מלא בשברי קנקנים (ר׳ למשל אבישר, כרך זה: איור 4:7), בעיקר ידיות (95 במספר) ושפה, שבר קדרה (לא אוירה) ושבר של כלִי זכוכית (שלא עובד). בדומה לממצא בתנור, יש לשייך גם חלק מממצא זה לשלב שבו הופסקה הפעילות במתקן.

בשל השטח המצומצם של החפירה לא הוברר הקשר בין שתי היחידות — מבנה אחד שלו שני אגפים או שני מבנים סמוכים. אם היו אלה שני אגפים של מבנה אחד, ייתכן שהחלק הצפוני שימש למגורים, והדרומי — חצר ואזור תעשייה. שרידי מבנה עם תוכנית דומה נתגלו באתר בעבר (בושנינו תשנ״ח).

הממצא.— משלב זה נתגלה ממצא מגוון במילויים שמעל הרצפות (L129, L132, L144, L166, L177, L179, L183, L186, L190, L193, L196), ובו שברי כלי חרס רבים מהתקופה האסלאמית הקדומה, כולל מבחר של קערות, רובן מזוגגות, קנקנים ופכים (ר׳ אבישר, כרך זה: איורים 3—5), פכית כמעט שלמה שנחשפה על רצפת חדר 5 (ר׳ אבישר, כרך זה: איור 5:5), צנצנת מזוגגת שלמה שנחשפה בקצה המזרחי של חדר 6 (ר׳ אבישר, כרך זה: איור 5:6) ושברי כלי זכוכית (שלא עובדו). כן נתגלו פריטי מתכת; פעמון ברונזה שהענבל שלו עשוי ברזל (איור 8:1), שבר צמיד עשוי ברונזה (איור 8:2) ומחט מברונזה (איור 8:3). כמו כן נמצא במילוי שמעל הרצפה (L183) מטבע ברונזה (קול, להלן: מס׳ 4) מהמאות הד׳—הה׳ לסה״נ, עדות לנוכחות ביזנטית באזור. ממצא מיוחד הוא שתי פיסות של אריג אחד שנתגלו על רצפת חדר 5 (L161; שמיר, להלן), שתאריכו תואם את זמנו של שלב זה.

איור 6. התנור של היחידה הדרומית, שלב III, והצינור ששימש מפוח, באתרו, מבט למזרח.

איור 7. התנור לאחר שהוצא ממקומו ורופא.

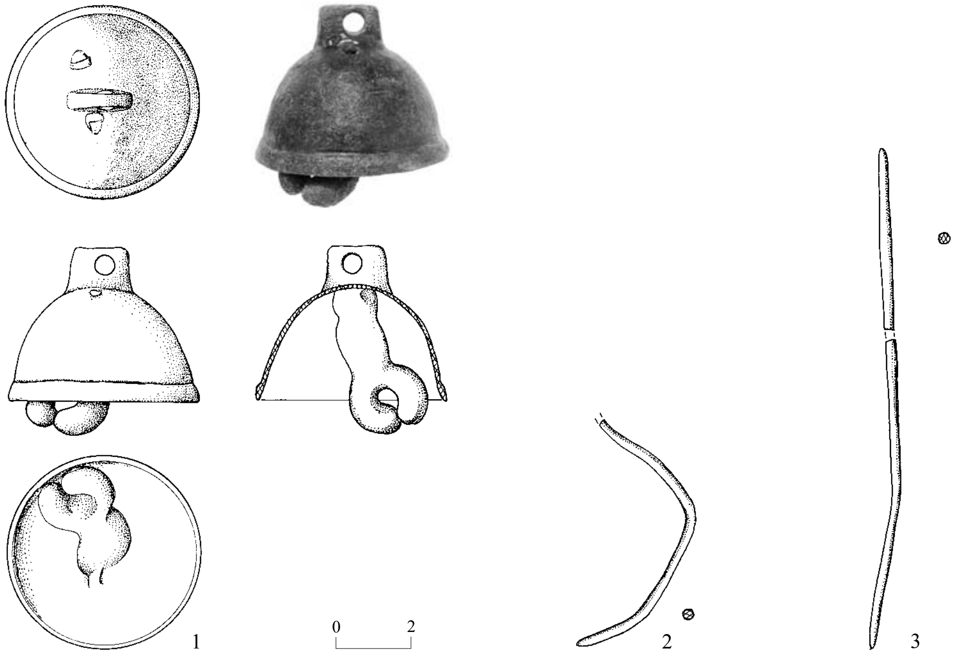

איור 8. חפצי המתכת.

מס׳	פריט	מס׳ רישום	לוקוס	תיאור
1	פעמון	221	193	גוף מברונזה, ענבל מברזל
2	צמיד	243	200	ברונזה
3	מחט	222	193	ברונזה; המחט מכופפת ולא שלמה

שלושה פריטי צור שנתגלו שלא באתרם במילוי בקצה הצפוני־מערבי של קיר 1011 (L187), הם שני נתזים ומגרד עשוי להב משובר. ייתכן שהמגרד שייך לתעשייה האפיפליאוליתית שהתקיימה באזור.[3]

שלב IV

בשלב זה השתנתה לחלוטין תוכנית המבנה (תוכנית 5). נבנו קירות חדשים על המבנה בחלק הצפוני והונחה רצפה חדשה, וכן בוטל השימוש ביחידה הדרומית, באזור התנור והפיטס. קירות המבנה (0.5–0.6 מ׳ עובי) נבנו אבני גוויל; הם נשתמרו לגובה נדבך אחד. רצפת גיר כתוש, הניגשת למספר קירות, נחשפה במקוטע בחדר 8 (L147) ובפינת חדר 10 (L160). משלב זה נחשפו קטעים של חמישה חדרים (מס׳ 8–12). החדר הצפוני (מס׳ 9; 2.5 × 2.8 מ׳) נתחם בקירות 1000, 1005, 1004 ו־1020. מצפון לקיר 1000 ניגש קיר צר 1001 (0.25 מ׳ עובי), ששימש קיר פנימי שחצץ בין חדר 10 לחדר 11. מדרום לחדר 9 נחשף בשלמותו חדר 8 (1.7 × 2.5 מ׳) התחום בקירות 1004, 1005, 1002 ו־1014, שהושתת על קיר קדום (W1011). ממערב לחדרים 8 ו־9 נחשפה פינתו של חדר נוסף(?) (12; W1005, W1022).

קיר 1003 שנחשף בדרום־מזרח המבנה מעיד על המשכו של המבנה מזרחה. ממזרח למבנה נחשף מתקן מטויח (L106, L145; להלן) שנבנה לצד קיר 1020/1002, אולי בתחומי חצר; מרכז המתקן הושאר במחיצת החפירה. המתקן הושתת על מסד של אבני גוויל, שהונחו זו לצד זו בצפיפות. אורך המסד כ־3 מ׳, רוחבו כ־2 מ׳. רצפתו ודופנותיו טויחו בטיח אפור בהיר; דפנות טוחות שרדו רק בצד הצפוני עד לגובה 0.3 מ׳.

הממצא.— בלוקוסים 115, 120, 147, 164 ו־179 נמצאו שברי כלי חרס מעטים, ובהם קערות לא־מזוגגות ומזוגגות, פכים, קנקנים, קדרות בישול ומכסה (ר׳ אבישר, כרך זה: איור 6), שברים של כלֵי זכוכית (שלא עובד) ושני מטבעות: אחד מראש קיר 1003 (סל 15; קול, להלן: מס׳ 3), מהמאות

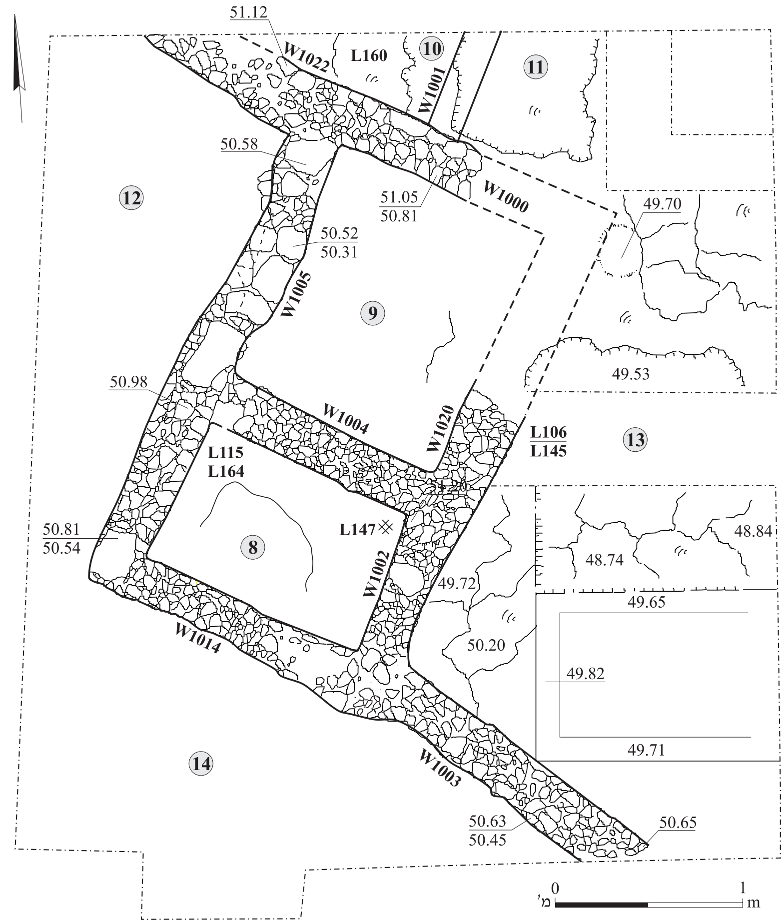

תוכנית 5. שכבה 2, שלב IV.

הד׳–הה׳ לסה״נ, והשני ממכלול מופרע (קול, להלן: מס׳ 2), מהשנים 351–361 לסה״נ. ממצא יוצא דופן שנתגלה שלא באתרו, במילוי שכיסה את התנור (L154), היא גמה מעוטרת בדמות זאוס; הגמה תוארכה למאות הא׳–הב׳ לסה״נ (סוקולוב, להלן).

הממצא הקטן מהחפירה

המטבעות

רוברט קול

בחפירה נתגלו ארבעה מטבעות,[4] המצטרפים ל־17 המטבעות שנתגלו באתר בעבר. כל המטבעות הם מהתקופות הרומית והביזנטית, וזמנם קדום לתאריך המבנים והמתקנים של שכבה 2. המטבע הקדום ביותר (מס׳ 1), שנתגלה יחד עם כלי חרס ביזנטיים במילוי (L216) שמעל רצפת חדר משלב I, הוא חלקי פוליס מימי הקיסר מקסימיאנוס הרקוליוס (286–296 לסה״נ), שתוארכו לשנת 295/6 לסה״נ. שלושת המטבעות האחרים הם מהמאות הד׳–הה׳ לסה״נ.

מטבעות מס׳ 2 ו־3 נמצאו לצד מתקן מטויח: האחד מעל קיר 1003, והשני — במכלול מופרע. מטבע מס׳ 4 נמצא על רצפת חדר 6, בקרבת טבון, יחד עם שברי כלי זכוכית, כלי חרס וממצא קטן, שתוארכו לתקופה האסלאמית הקדומה.

1. סל 291, לוקוס 216, ר״ע 74560.
מקסימיאנוס הרקוליוס, 295/6 לסה״נ.
פנים: GAL VAL MAXIMIANVS NOB CAES
דיוקן לימין עם כתר קרניים, לובש שריון.
גב: [CONCORD]IA MIL[–ITVM]
קיסר עומד לימין בלבוש צבאי, מקבל ניצחון קטן על כדור מיופיטר, העומד לשמאל, נשען על שרביט.

Æ, חלקי פוליס, ↑, 2.81 גרם, 22 מ״מ.
השווה *RIC* 6:621, No. 61b.

2. סל 5019, לוקוס 508, ר״ע 74558.
קונסטנטיוס הב׳, 351—361 לסה״נ, אנטיוכיה.
פנים: [- - -] AVG
דיוקן לימין, עטור נזר פנינים ושושן.
גב: [FEL TEMP–REPARATIO]
וירטוס לשמאל, עם מגן ביד שמאל, דוקר פרש נופל, מתחת לקו [- - -]AN
Æ, ↑, 1.89 גרם, 15 מ״מ.
השווה *LRBC* 2:100, No. 2635.

3, 4. (3) סל 15, לוקוס 109, ר״ע 74557; (4) סל 177, לוקוס 183, ר״ע 74559.
המאות הד׳—הה׳ לסה״נ.
פנים: (3) דיוקן לימין; (4) שחוק.
גב: שחוק.
Æ. (3) 0.82 גרם, 12 מ״מ; (4) 0.92 גרם, 17 מ״מ.

הגמה
הלנה סוקולוב

נמצאה גמה סגלגלה (L154; 11 × 15 מ״מ) עשויה מאבן קוורץ כתומה מסוג Chalceodony (SiO_2). על הגמה מתואר זאוס (יופיטר; איור 9) יושב על כס, חזהו חשוף, פלג גופו התחתון עטוי בגד, מחזיק שרביט ביד ימין, לרגליו מזבח בוער. מוטיב זה נפוץ מאוד על גמות ועל מטבעות. מקור השראתו הוא פסלו של זאוס באולימפיה שפוסל על ידי פידיאס. הגמה תוארכה למאות הא׳—הב׳ לסה״נ. להקבלות ר׳ Walters 1926: No. 1246; Henig and Whiting 1987: No. 9; Spier 1992: No. 265.

איור 9. הגמה.

פיסות האריג
אורית שמיר

בלוקוס 161, סל 133, שתוארך לתקופה האסלאמית הקדומה, נתגלו שתי פיסות מפוחמות של אריג אחד, עשויות כותנה ותפורות זו לזו (איור 10).[5] נראה שהאריג לא נצבע, וצבעו נותר טבעי — קרם.

הפיסה האחת (1.3 × 2.6 ס״מ) עשויה בטכניקת טבי־מרחב (חיבור בד בעל שני חוטי שתי; נקרא בעבר אריגת־סל). השתי טווי באופן בינוני, בפיתול Z (לימין), ומספר החוטים בס״מ הוא 2 × 13. הערב טווי בחוזקה, בפיתול Z, שזור בפיתול S (Z2S), ומספר החוטים בס״מ הוא 15. השוליים, דמויי־צמה (Sheffer and Granger-Taylor 1994:167, Fig. 11), השתמרו לאורך 0.3 ס״מ.

הפיסה השנייה (1 × 1 ס״מ) עשויה גם היא בטכניקת טבי־מרחב. השתי טווי באופן בינוני, בפיתול Z (לימין), ומספר החוטים בס״מ הוא 2 × 7. הערב טווי באופן בינוני, בפיתול Z, ומספר החוטים בס״מ — 9.

חוטי התפירה המחברים את שני האריגים, טוויים בפיתול Z ושזורים בפיתול S (S2Z) בתפרים רצים.

אריגי כותנה בארץ ישראל ידועים רק מהתקופה הביזנטית ואילך, למשל בעין בוקק (Sheffer and Tidhar 1991:22–23), ניצנה (Colt 1962) ורוגם צפיר (טרם פורסם). אריגי כותנה מהתקופה הביזנטית שהתגלו בארץ טוויים בדרך כלל בפיתול S כמו במצרים ובנוביה; כיוון שבתקופה זו לא גידלו בארץ כותנה, וכיוון הטווייה של האריג מח׳ דיראן שונה מהאופייני לאזור, סביר להניח שאריג זה יובא לארץ מתימן או מהודו (Baginski and Shamir 1995:30). אריגים דומים לזה מח׳רבת דיראן אך מפשתן נתגלו במצדה, ושם הם זוהו כמגבות מהמאה הא׳ לסה״נ (Sheffer and Granger-Taylor 1994:174).

איור 10. שתי פיסות אריג תפורות זו לזו.

הממצא הקירמי מסוף התקופה הפרסית ומהתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה

מקורו של הממצא הקירמי מסוף התקופה הפרסית ומהתקופה ההלניסטית (איור 11) במילויים של הקבר (L223), באדמה החולית במזרח האתר (L107, L175), במפלס שקדם להקמת המבנה בתקופה האסלאמית הקדומה, במילוי המתייחס לשלב I, שנבנה לתוך שכבת החול (L215),

איור 11 ◄

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	לוקוס	תיאור	הקבלות	תאריך (לפסה״נ)
1	קערית זעירה	293/2	215	חרס צהבהב (7.5YR 8/4), חיפוי חום־אדום מבחוץ	דור: Guz-Zilberstein 1995: 302–303, Fig. 6.22:6, 10 תל אנפה: Berlin 1997:71, Pl. I.15, W29	המאות הד׳–הב׳
2	קערה	11	107	חרס חום־צהבהב (10YR 7/4), חיפוי אפור מחוץ (10YR 2/1)	דור: Guz-Zilberstein 1995: 294, Fig. 6.7:4	המאה הב׳
3	קערה	18	105	חרס חום־צהבהב (10YR 7/4), חיפוי אפור כהה עם ברק בשני פני הכלי (2.5Y 2/0)	דור: Guz-Zilberstein 1995: 289–290, Fig. 6.1:26	אמצע המאה הד׳–המאה הב׳
4	קערה	139	162	חרס חום־כתום (5YR 6/8), חיפוי אפור כהה מחוץ (2.5Y 2/0) ואדום מפנים (10R 4/6), חיפוי אפור על תחתית הקערה בפנים (5YR 2.5/1)	דור: Guz-Zilberstein 1995: 289–290, Fig. 6.1:25	המאות הד׳–הב׳
5	קערה	293/1	215	חרס חום־צהבהב (7.5YR 7/6)	יריחו: בר־נתן 1988: לוח 4:21	המאה הב׳
6	קערה	68	120	חרס חום־אדמדם (10R 5/6), בחוץ כתמים באפור וכתום עקב הצריפה (10R 2.5/1)	יריחו: בר־נתן 1988: לוח 6:9 בית קברות ביריחו: Hachlili and Killebrew 1999:116, Fig. III.56:2	המאה הב׳ המאה הא׳
7	קנקנית	304	229	חרס כתום (7.5YR 4/7), שרידי חיפוי אדום מחוץ (10R 8/4)	ירושלים: בהט 1982: לוח 7: 14 Rapuano 1999: Fig. 2:27	התקופה הרומית הקדומה
8	קנקן	139	162	חרס צהבהב (10YR 8\4)	דור: Guz-Zilberstein 1995: 311, Fig. 6.35:3 אפולוניה: Roll and Tal 1999:247, Fig. 5:15:2	המאות הד׳–הב׳ התקופות הפרסית–ההלניסטית
9	קנקן	32	120	חרס חום־כתום (7.5YR 7/6)	דור: Guz-Zilberstein 1995:311, Fig. 6/35:12	המאות הד׳–הב׳

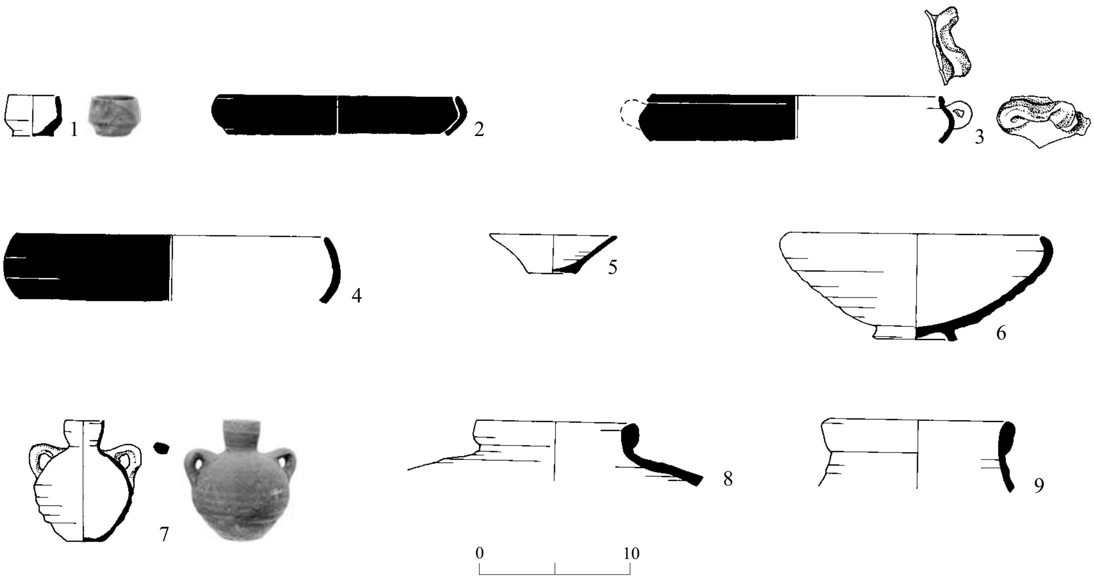

איור 11. הממצא הפרסי, ההלניסטי והרומי הקדום מהקבר ומהמילויים באתר.

ובמילוי של שלב III (L105). הוא כלל שברי כלי חרס, בעיקר קערות, קערית זעירה (איור 11:1; ייתכן שהכילה משחה רפואית, ר׳ דיון נרחב אצל Hershkovitz 1986), מעט שפות קנקנים וקנקנית תמימה. המכלול מתקופה זו לא מגוון, והוא כולל בעיקר כלים קטנים, דבר המחזק את ההשערה כי מקור הכלים בקברים שהיו בסביבה ונפגעו. לאותו מכלול מעורב שייכת גם הגמה, שזמנה התקופה הרומית הקדומה (סוקולוב, לעיל).

הקנקנית שנתגלתה בקבר (איור 11:7) מזכירה בצורתה פכית: גופה מעוגל, שפתה ישרה ובסיסה ישר, אך הידיות העגולות, היוצאות מהכתף לגוף, מגדירות אותה כקנקנית. לא נמצאה לה הקבלה טובה, אך כלים דומים ללא ידיות נתגלו בירושלים וזמנם ימי הבית השני. ההקבלה מצור דומה בצורתה ובחומר לקנקנית מח׳רבת דיראן, אך חסרונה של השפה בעייתי ואינו מאפשר לי להסתמך עליה בוודאות; גם ההקבלות מימי הבית השני אינן זהות, ולכן תיארוכה נותר בספק.

סיכום

בשכבה 1 נחשף קבר מהתקופה ההלניסטית או הרומית הקדומה. שברי כלי החרס מהתקופה ההלניסטית שנתגלו במילויים של שרידי שכבה 2, מקורם לדעתי בקברים שהיו במקום ונפגעו בפעילות של התקופה האסלאמית הקדומה. עם זאת, ייתכן שהם עדות לנוכחות אחרת באתר או בסביבתו בתקופה זו.

שרידי מבנים, שהקדום שבהם הוקם בראשית המאה הח׳ לסה״נ והמאוחר שבהם פסק לשמש באמצע המאה הט׳ לסה״נ, נחשפו בשכבה 2 על ארבעת שלביה. ארבעת השלבים מתאפיינים בעיקר בשינויים והרחבות שנערכו במבנים.

במהלך חשיפת המבנים נתגלו במילויים ארבעה מטבעות הקדומים לזמן המבנים, דהיינו מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית וגמה מהתקופה הרומית הקדומה (המאות הא׳–הב׳ לסה״נ). עדויות ליישוב הרומי הקדום, הרומי המאוחר והביזנטי (וכן האסלאמי הקדום) נתגלו בקטע אחר של ח׳רבת דיראן שנחשף ממזרח לחפירה זו. לכן יש לייחס את הממצאים שלעיל ליישוב זה שהתקיים סמוך גם בתקופות הרומית והביזנטית, שעה שהאתר המתואר כאן הוא חלק מיישוב מהתקופה האסלאמית הקדומה שהתפרס גם הוא ממזרח לנקודה זו.

נספח 1. רשימת לוקוסים

לוקוס	תיאור
105	מילוי על רצפה 188 (שלב III)
107	פני השטח הקדומים לבניית המבנים של שלב I: אדמה חולית על לסלע מדרום לקיר 1003
109	מילוי על ראש קיר 1003 (שלב VI)
115	מילוי על רצפה 147 (שלב VI)
118, 152	רצפות כורכר גרוס (שלב II)
119	מילוי מתחת לפני שטח במזרח השטח, ללא שרידים בנויים
120	פני השטח הקדומים לבניית המבנים, של אדמה חולית מעל לסלע במזרח השטח
126	מילוי מתחת רצפה 118 (שלב II)
129	מילוי בבור מטויח (שלב III)
132	מפולת של קיר 1016 (שלב III)
141	מילוי על רצפה 144 (שלב III)
146	מילוי על רצפה 118 (שלב II)
147, 160	רצפות גיר (שלב VI)
164	מילוי על רצפה 160 (שלב VI)
166	מילוי על רצפה 188 (שלב III)
172	מילוי מדרום לקיר 1011 בזמן חשיפתו (שלב III)
175	פני שטח הקדומים לבניית המבנים, של אדמה חולית מעל לסלע, ממזרח לקיר 1013
176	מילוי על רצפה 118 (שלב II)
177	מילוי על רצפה 190 (שלב III)
178	מפולת קיר 1013 (שלב II)
179	מילוי מתחת רצפה 147 (שלב III)
183	מילוי בתוך פיטס (שלב III או II)
186	מילוי על רצפה 189 (שלב III)
190, 144, 189	רצפת טיח אפורה (שלב III)
191	מילוי מתחת רצפה 118 (שלב II)
192	מילוי מצפון לקיר 1015 (שלב II)
193	פירוק קיר 1016 (שלב III)
196	פירוק קיר 1009 (שלב III)
204	מילוי על רצפה 214 (שלב II)
205	מפירוק קיר 1011
207	מילוי בתוך תנור (שלב III)
208	מפולת קיר 1015, מדרום לקיר (שלב II)
213	מילוי מתחת מפולת קיר 1015 (שלב II)
214	רצפת אבנים שטוחות (שלב II)
215	מילוי על רצפה 216 (שלב I)
216	סלע מפולס המשמש רצפה (שלב I)
217	מפולת קיר 1017 (שלב II)
220	סלע מיושר המציין רצפה (שלב I)
223	מילוי מצפון לקיר 1015 ומתחת רצפה 118 (שלב I)
229	קבר הלניסטי או רומי (שכבה I)

הערות

[1] חפירת הבדיקה (הרשאה מס׳ A-2411) נערכה בין ה־1 בינואר ל־13 בפברואר 1996 במימון מ׳ נוטמן, לקראת הכשרת מגרש לבנייה. החפירה נערכה מטעם רשות העתיקות בהנהלת המחברת. סייעו בחפירה אבי האג׳יאן וישראל וטקין (מדידות), צילה שגיב (צילום), גיא נגר (מנהלן), וכן אלה אלטמרק (ניקוי מתכות), קלרה עמית (צילום ממצא), אירנה לידסקי (ציור חרסים), רוני גת (רפאות) וטניה קורנפלד (שרטוט תוכניות).

[2] ברצוני להודות לאביבה בושנינו, על שאיפשרה לי לעיין בדוח טרם פרסומו.

[3] תודתי לחמודי חלאילה על המידע.

[4] המטבעות נוקו במעבדות המתכת של רשות העתיקות בראשות אלה אלטמרק, וצולמו במעבדת הצילום בידי קלרה עמית. להן תודתי.

[5] את האריג צילמה קלרה עמית ולה תודתי.

הפניות

אבישר מ׳, כרך זה. הממצא הקירמי משכבה 2 בח׳רבת דיראן, רחובות.

בהט ד׳ 1982. מערת קבורה בגבעת המבתר. **עתיקות** ח:35–40.

בושנינו א׳ תשנ״ח. רחובות, ח׳ דיראן (ב). **חדשות ארכיאולוגיות** קח:129–130.

בושנינו א׳ תשס״ז. שרידי מבנים ומתקני תעשייה מהתקופה האסלאמית הקדומה בח׳רבת דיראן, רחובות. **עתיקות** 56:119–144.

ח״א תשל״ג. רחובות. **חדשות ארכיאולוגיות** מה:30.

בר־נתן ר׳ 1988. **הקירמיקה של יריחו מהתקופה החשמונאית ותקופת בית הורדוס ובעיית המעבר מטיפוסי כלים חשמונאיים לטיפוסי כלי בית הורדוס.** עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

זוסמן ו׳ תשכ״ט. מערת קברים עתיקה ברחובות. **עתיקות** ה:69–71.

נדלמן י׳ תשנ״ח. רחובות, ח׳ דיראן (א). **חדשות ארכיאולוגיות** קח:128.

פרנקל ר׳ תשמ״ד. **תולדות עיבוד יין ושמן בגליל בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד.** עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

רול י׳ תשל״ו. רחובות (ח׳ דוראן). **חדשות ארכיאולוגיות** נז־נח:26.

רול י׳ ואיילון א׳ 1989. **אפולוניה ודרום השרון, דגם של עיר חוף והעורף היישובי שלה.** תל אביב.

Baginski A. and Shamir O. 1995. Textiles, Basketry and Cordage from Nahal ‘Omer. *‘Atiqot* 26: 21–42.

Berlin A. 1997. The Plain Wares. In S.C. Herbert ed. *Tell Anafa* II, I: *The Hellenistic and Roman Pottery* (*JRA* Supplementary Series 10). Ann Arbor.

Colt H.D. 1962. *Excavations at Nessana*. London.

Guz-Zilberstein B. 1995. The Typology of the Hellenistic Coarse Ware and Selected Loci of the Hellenistic and Roman Periods. In E. Stern. ed. *Excavations at Dor, Final Report* IB: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Report 2). Jerusalem. Pp. 289–433.

Hachlili R. and Killebrew A.E. 1999. *Jericho: The Jewish Cemetery of the Second Temple Period* (IAA Reports 7). Jerusalem.

Henig M. and Whiting M. 1987. *Engraved Gems from Gadara in Jordan, The Sa‘d Collection of Intaglios and Cameos*. Oxford.

Hershkovitz M. 1986. Miniature Ointment Vases from the Second Temple Period. *IEJ* 36:45–51.

LRBC 2: R.A.G. Carson and J.P.C. Kent. Part 2: Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire, A.D. 346–498. In *Late Roman Bronze Coinage (A.D. 324–498)*. London 1965. Pp. 41–114.

Rapuano Y. 1999. The Hellenistic through Early Islamic Pottery from Ras abu Ma‘aruf (Pisgat Ze’ev East A). *‘Atiqot* 38:171–203.

RIC 6: C.H.V. Sutherland. *The Roman Imperial Coinage* 6: *From Diocletian’s Reform (A.D. 294) to the Death of Maximinus (A.D. 313)*. London 1967.

Roll I. and Ayalon E. 1981. Two Large Wine Presses in the Red Soil Regions of Israel. *PEQ* 113:111–125.

Roll I. and Tal O. 1999. *Apollonia-Arsuf, Final Report of the Excavations* I: *The Persian and Hellenistic Periods*. Tel Aviv.

Sheffer A. and Granger-Taylor H. 1994. Textiles from Masada: A Preliminary Selection. In Y. Aviram, G. Foerster and E. Netzer eds. *Masada* IV. Jerusalem. Pp. 153–256.

Sheffer A. and Tidhar A. 1991. The Textiles from the ‘En-Boqeq Excavation in Israel. *Textile History* 22:3–46.

Spier J. 1992. *Ancient Gems and Finger Rings.* Malibu.

Walters H.B. 1926. *Catalogue of Engraved Gems and Cameos: Greek, Etruscan and Roman in the British Museum.* London.

Remains of an Early Islamic Settlement and a Hellenistic (Roman?) Tomb at Khirbat Deiran, Reḥovot

Elena Kogan-Zehavi

(Pp. 77*–90*)

Six squares were opened in a trial excavation on Ya‘aqov Street, Reḥovot (map ref. NIG 19475–85/63235–40, OIG 14475–85/13235–40; Fig. 1:4). In the two eastern squares nothing survived due to modern activity, and in the four western squares remains of two layers were discovered (Plan 1) and ascribed to the Hellenistic and Roman periods (Stratum 1) and the Early Islamic period (Stratum 2). The site is part of a large ruin, Khirbat Deiran, which extends across an extensive area (Fig. 1) that was exposed in several excavations to date: the largest was conducted east of Ya‘aqov Street, where a settlement and industrial remains from the Early Islamic period and remains from the Early Roman period were unearthed (Fig. 1:3); along the fringes of the ruin (map ref. OIG 1449/1322) were settlement remains from the Byzantine and Early Islamic periods, most of which are of an industrial nature; at map ref. OIG 14480–500/1300–24 were building remains, pits and a potter's kiln from the Roman, Byzantine and Early Islamic periods; south of the site was a winepress dating to the later part of the Byzantine period that ceased to be used in the Early Islamic period, and an olive press (Fig. 1:2); and on 18 Ya'aqov St. a burial complex from the end of the Roman and the Byzantine periods was discovered (Fig. 1:1).

Stratum 1

The earliest remains in the excavation were exposed in Stratum 1, where a Hellenistic (Roman?) tomb hewn in *kurkar* (L229 [the bottom of the tomb]; Plan 2; Fig. 2) was revealed; it was covered with beach sand and its upper part was destroyed. The bottom of the tomb was a concave ellipse and the walls around it were straightened to form a narrow ledge. A few disintegrated bones that cannot be identified, and a ceramic amphoriskos of unusual form, found *in situ,* were discovered on the floor of the tomb (Fig. 3).

Stratum 2

The plan of the architectural remains from Stratum 2 were only partially exposed (Plan 1) due to the limitations of the excavation area and the proximity of the remains to surface level. Four phases (I–IV) were discerned; the original building was constructed in the eighth century CE and continued to exist from the beginning to the middle of the ninth century CE. The building's function did not change in the first two phases but its plan was altered: the building was widened, rooms were added and floor levels raised. In the third phase two units were built that may have belonged to one or two different structures; however, the walls of the earlier phase were not used in their construction. In the fourth phase another new building was constructed that did not relate to the plans of the previous buildings.

Phase I. The wall sections exposed from Phase I were insufficient to provide an understanding of the overall plan of the building; sections of five walls (W1017, W1019, W1021, W1015, W1018) and bedrock that was leveled for use as the floor (L220, L216) were uncovered (Fig. 4). The walls, which were of varying thickness, were built of different-sized fieldstones, without bonding material. In the fill overlying the floor level (and in the fill above the wall, L215, L223) a few pottery sherds dating to the second half of the eighth century CE were discovered (see Avissar, this volume), as well as a coin from 295/6 CE (No. 1; identified by Robert Kool) that does not belong to the complex and attests to activity in the region during the Late Roman period.

Phase II. The remains of the building from Phase II (Plan 3) were better preserved. It was possible to discern that the Phase I building continued to be used after several changes. Wall sections of three rooms (L2–4) and two floors related to Rooms 2 and 3 were exposed. The walls (W1015, W1013, W1017, W1023; 0.8–1.0 m wide) were built of dry construction utilizing different-sized lightly hewn stones and were preserved to a height of two courses.

The finds ascribed to this phase include a few fragments of glass vessels (not treated), a large quantity of pottery vessels, among them body sherds of bowls, some of which are glazed, cooking kraters, jars, *saqiya* vessels, jugs and a lamp, which date from the beginning of the eighth to the middle of the ninth century CE (see Avissar, this volume).

Phase III. In Phase III two units, a northern and southern one, were installed. The plan of the building from the preceding phase (Plan 4; Fig. 5) changed when the earlier building was partitioned into two units by building new walls at a higher level and a new floor was installed.

The southwestern part of a large room (No. 5) delimited by Walls 1012 and 1016 was exposed in the northern unit. A gray plaster floor (L144, L189, L190) abutted the walls in the room. A round hewn pit (L129; Plan 4: Section 2–2), whose walls were treated with plaster similar to the gray floor, was installed inside the room in this phase. A section of a rectangular room (No. 6) delimited by Walls 1011, 1012 and 1016 was exposed south of and adjacent to Room 5.

South of this unit, a second unit (No. 7) was exposed, and served for cooking and baking; in it were an oven (L207) and a pithos (L183), enclosed from the north by W1009. The two installations were built on a gray plaster floor, identical to the plaster of the oven and that of the floor in Room 5, in the northern unit. The oven was round (L207; Plan 4; Fig. 5) and was exposed in its entirety. A ceramic pipe was inserted diagonally (Figs. 6; 7) into a round hole fixed in the bottom western part of the oven; the opening of the pipe faced northwest and functioned as the inlet of a bellows. The oven was discovered replete with fragments of dozens of ribbed jars, cooking kraters and a fragment of a glass vessel (not treated). Apparently, after it was no longer used as an oven, refuse was discarded in it. The second installation is a pithos, exposed almost in its entirety, next to the western side of the oven (L183). The pithos was also surrounded by fieldstone-built walls, which abutted W1009 (Fig. 5). It too was found filled with fragments of jars, mostly handles (95), as well as other finds.

In the fill overlying the floors of this phase were various artifacts: numerous fragments of pottery vessels from the Early Islamic period, including a wide selection of mostly glazed bowls, jars and jugs, an almost intact jug uncovered on the floor of Room 5, a complete glazed bottle exposed in the eastern end of Room 6 (see Avissar, this volume), fragments of glass vessels, a bronze bell (Fig. 8:1), a piece of a bracelet (Fig. 8:2) and a needle (Fig. 8:3). A bronze coin (No. 4; identified by Robert Kool) from the fourth–fifth centuries CE, also found in the fill above the floor (L183), bears witness to a Byzantine presence in the region. A special find composed of two pieces of a single textile that corresponds to the date of this phase was discovered on the floor of Room 5 (L161; Fig. 10, studied by Orit Shamir).

Three flint implements that were not discovered *in situ* were found in the fill at the northwestern end of W1011 (L187). The tools, two flakes and a scraper made from a retouched blade, probably belong to an Epipalaeolithic industry.

Phase IV. In Phase IV the building's plan changed completely (Plan 5). New walls were added to the building in the northern part and a new floor was set down; the part of the southern unit near the oven and pithos was no longer used.

The finds included a few fragments of pottery vessels, among them glazed and unglazed bowls, jugs, jars, cooking kraters and a lid (Avissar, this volume); fragments of glass vessels; and two coins: one on the top of W1003 (Basket 15; No. 3, identified by Robert Kool) from the fourth–fifth centuries CE and the other, dating to 351–361 CE, recovered from a disturbed assemblage (L108; Basket 31; No. 2, identified by Robert Kool). An unusual artifact not discovered *in situ* is a gemstone bearing the image of Zeus. It was found in the fill that covered the oven (L154; Fig. 9, studied by Helena Sokolov) and is dated to the first–second centuries CE.

Captions to Illustrations

Fig. 1. Location map of the excavation relative to other excavations at Khirbat Deiran.

Fig. 2. Remains of the rock-hewn tomb, looking south.

Plan 1. The remains according to strata: plan and sections.

Fig. 3. The juglet exposed on the bottom of the tomb, looking south.

Plan 2. Stratum 2, Phase I.

Fig. 4. The chalk floor from Stratum 2, Phase I, related to W1018, looking south. The wall was made thicker in Phase III when the oven was installed.

Plan 3. Stratum 2, Phase II.

Plan 4. Stratum 2, Phase III.

Fig. 5. The southern unit of Stratum 2, Phase III: right—W1009; left—the oven; and behind—the jar, looking west.

Fig. 6. The oven in the southern unit, Phase III, and the *in situ* pipe used as a bellows.

Fig. 7. The oven after it was removed from its location and after restoration.

Fig. 8. Metal finds.

Plan 5. Stratum 2, Phase IV.

Fig. 9. The gemstone.

Fig. 10. The two pieces of fabric stitched together.

Fig. 11. The Persian, Hellenistic and Early Roman finds from the tomb and the fill at the site.